

گفتاری کوتاه درباره شرح شنتمری بر اشعار شعرای جاهلی

اثر: دکتر عزت ملا ابراهیمی

استادیار دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران

(از ص ۳۳۷ تا ۳۴۷)

چکیده:

پژوهشگران مسلمان از همان آغاز کتابت در سده دوم هجری به جمع‌آوری و تدوین ادب کهن عربی دست یازیدند، بر آن شرح و تعلیق فراوان نگاشتند و در آثار خود سخت به آن تمثیل جستند. تدوین و گردآوری اشعار کهن در مجموعه‌های نفیس و ارزنده سبب شد تا شعر از گزند تحریف و دستبرد مجدد مصون ماند. در میان منتخبات و جنگهای شعری، شرح اعلم شنتمری بردواوین شعرای جاهلی که از روایات و گزیده‌های مفصل شعری آکنده است، بیش از دیگر شرحها شهرت یافت، چنانکه نویسنده‌گان متأخر به نوشته‌ها و روایتهای آن سخت استناد جسته‌اند. شرح احمد بن امین شنقطی بر معلقات و دهها کتاب ادبی دیگر شاهد صادقی بر این مدعاست. نگارنده در این مقاله بر آن است تا به بررسی جنبه‌های گوناگون شرح اشعار شعراء الستة الجاهلین بپردازد.

واژه‌های کلیدی: شنتمری، اشبیلیه، اشعار جاهلی، روایت شعر، دیوان شعرای جاهلی.

مقدمه:

شعر به عنوان قدیمی‌ترین گنجینه عرب برای شناخت واژگان مهجور و نامأنوس بهترین مأخذ به شمار می‌آید. افرون بر آن شعر برای آگاهی از احوال عرب باستانی و اخبار مربوط به آنان دایرة المعارف مهمی است. از این رو دانشمندان مسلمان از آغاز کتابت به جمع آوری و تدوین ادب کهن عربی پرداختند. البته ناگفته نماند که روایت شعر جاهلی از همان آغاز تدوین با تصحیح و تنقیح همراه بود. دانش پژوهان، راویان و لغتشناسان شعر کهن عرب را از آلودگی‌های بسیار پیراستند و در کمال مهارت سره را از ناسره باز شناختند. در نتیجه جوهره شعر با دقت محافظه کارانه آنان محفوظ ماند و بخش عظیمی از آن به نسلهای آینده منتقل شد. پس از پایان مرحله پیرایش شعر کهن و نقد و بررسی آن، نویسنده‌گان حقیقت پژوه مانند پیشینیان خود تنها به حافظه اعتماد نکردند، بلکه آن را یادداشت، تدوین و نگهداری کردند تا از گزند دستبردی مجدد مصون ماند.

در میان منتخبات ادبی و جنگهای شعری که در سده سوم هجری پدید آمد و دامنه آن تا سده پانزدهم نیز گسترش یافت، بجاست که از شرح شنتمری بر اشعار کهن جاهلی یاد کنیم. پیش از بررسی و تحلیل جنبه‌های ادبی این شرح، نخست نگاهی گذرا به زندگی شخصی، مقام علمی و ادبی شنتمری می‌افکنیم.

زنگینامه

یوسف بن سلیمان بن عیسی شنتمری، ادیب، نحوی، لغت‌شناس و نویسنده مشهور عصر ملوک الطوایف بود که در ۴۱۰ ق / ۱۰۲۰ م در شنتمریه واقع در جنوب غربی اندلس دیده به جهان گشود. نسبت شنتمری او از اینجا ناشی شده است (کتاب الصلة، ج ۲، ص ۶۴۳؛ وفيات الاعيان، ج ۷، ص ۸۱، ۸۳) افرون بر آن به سبب شکاف بزرگی که در لب وی پدید آمده بود، به "اعلم" نیز ملقب گردید (نکت‌الهمیان فی نکت‌العمیان، ص ۳۱۳) شنتمری در زادگاه خویش رشد و کمال

یافت و در همانجا به فراغتی مقدمات علم و ادب پرداخت. در ۴۳۳ ق / ۱۰۴۳ م به منظور تکمیل دانش خویش به قرطبه رفت و در محضر مشاهیر آن سامان، نخستین مایه‌های شعر و ادب، نحو و لغت و آیین روایت را کسب کرد (سیر اعلام النباء، ج ۱۸، ص ۵۵۶).

اعلم شنتمری در عصر بنی عباد که خورشید علم و تمدن آنان درخشیدن گرفت و میوه‌های فرهنگ و ادب نضج یافت، رو به دربار عبادیان در اشبيلیه نهاد. وی نخست در سایه عنایت ویژه المعتضد بالله و سپس در پرتو توجه معمتمدین عباد در آن سامان بزیست و سراسر عمر خود را به اشارت و حمایت آن امیران فرهیخته عبادی در راه تألیف و تصنیف سپری کرد (الذخیرة فی محسن اهل الجزیره، ج ۲، ص ۴۷۴). به تدریج آوازه دانش و مهارت شنتمری در آفاق پیچید، به گونه‌ای که انبوه دانش پژوهان از دور و نزدیک برای فراغتی علم به نزد وی می‌شناختند (ابناء الرواۃ علی انبیاء النها، ج ۴، ص ۶؛ خربدة القصر و جربدة العصر، ج ۳، ص ۴۶۹). بدینسان اعلم در زمرة اساتید بزرگ اشبيلیه درآمد و در مسائل ادبی و نحوی صاحب نظر گردید (الاحتاطة فی اخبار غرناطة، ج ۲، ص ۱۱۵)

سلط او بر لغت، ادب و شعر و احاطه‌اش به دقایق صرف و نحو سبب شد که در سراسر اندلس به نحو دانی شهرت یابد و به "اعلم نحوی" ملقب گردد (مرآة الجنان، ج ۳، ص ۱۵۹؛ معجم الادباء، ج ۷، ص ۳۰۷). گویند در حفظ الكتاب سبیویه و آگاهی از لطائف آن همتایی نداشت و سرآمد همگان بود. او همچنین انبوهی از اشعار عرب را از برداشت و به دقت و شناخت عمیق آنها شهره گشت.

مقام علمی و ادبی شنتمری:

دانشمندان متأخر با دیده احترام از اعلم شنتمری یاد کرده‌اند و او را به دانش، ادب و پارسایی ستوده‌اند و از مقام علمی و منزلت ادبی وی به نیکی سخن گفته‌اند. ابن بشکوال او را آگاه به زبان عربی و معانی اشعار می‌داند (كتاب الصلة، ج ۳، ص ۶۴۳).

عماد کاتب اصفهانی وی را علامه دهر، یگانه عصر و مظہر علوم زمانه خوانده است (خریده القصر، قسم شعرای مغرب و الاندلس، ص ۳۶۹). یاقوت حموی (معجم الادباء، ج ۷، ص ۳۸۰) ، علی بن یوسف فقط (ابناء الرواۃ علی آنباء النحاة، ج ۴، ص ۵۹) و ابوالقداء (المختصر فی تاریخ البشر، ج ۲، ص ۱۹۵) هر کدام به نوبه خود از ستایش دانش وسیع و شناخت عمیق او نسبت به اشعار عرب دریغ نورزیده‌اند.

هر چند اعلم شنتمری در مسائل نحوی بیشتر از دیدگاه‌های پیروان مکتب بصره پیروی می‌کرد، اما آراء او در برخی موارد با آراء جمهور نحویان متفاوت بود. تعریف اصطلاحات، بیان دلالتهای آنها، ایجاد تقسیمات جدیدی از جمله در مکان و زمان، ذکر تفاوت‌های متشابهات، استمداد از آیات قرآن افزون بر تمثیل به شعر کهن عرب، از ویژگیهای منحصر به فرد او در بیان مسائل نحوی است: اساس کار او را بازگشت به مکتب سیبویه و انتقاد از نوآوریهای ابوعلی فارسی و ابن جنی تشکیل می‌دهد. آراء و نظریات شنتمری در تأییفات نحویان پس از او به ویژه معاصرانش بسیار سودمند بوده و فراوان به آن استشهاد کرده‌اند (به عنوان مثال نک: ابو حیان غرناطی، تذكرة النحاة، ص ۲۲۳-۲۲۴، ۲۵۰، ۲۵۸؛ ابن هشام، تخلیص الشواهد و تلخیص الفوائد، ص ۳۱۷ همو، معنی اللبیب، ص ۲۱۷ و صفحات متعدد دیگر).

وفات:

اعلم شنتمری در اواخر عمر نابینا شد و سرانجام در ذی القعده ۴۷۶ ق / ۱۰۸۴ ق
وفات یافت و در اشبيلیه به خاک سپرده شد (سیراعلام النبلاء، ج ۱۸، ص ۵۵۶)

مؤلفات:

از وی آثار فراوانی بر جای مانده است، که از این قرارند:
تحصیل عین الذهب من معدن جوهر الادب فی علم مجازات العرب، در شرح شواهد الكتاب سیبویه، (چاپ بولاق، ۱۳۱۶ ق و بیروت، ۱۳۷۸ ق).

شرح ابیات الجمل زجاجی؛ شرح دیوان الحماسة ابی تمام؛ شرح دیوان ابوالطیب المتنبی؛ الفرق بین المسهّب و المسهّب؛ فهرسه؛ المختارع فی النحو؛ المسألة الرشیدیة؛ المسألة الزنبوریة؛ معرفة حروف المعجم؛ النکت فی کتاب سیبویه (معجم الادباء، ج ۷، ص ۳۸۰؛ إنباه الرواة علی أنباه النحاة، ج ۴، ص ۶۰؛ فهرسه، ۳۱۵-۳۱۴، ۴۲۲، ۴۲۳؛ نفح الطیب، ج ۴، ص ۷۷-۸۶؛ کشف الظنون، ج ۱، ص ۶۰۴).

شرح اشعار الشعراء الستة الجاھلیین:

مهمنترین اثر اعلم شنتمری که بعدها مرجع استفاده محقّقان و دانش پژوهان بیشماری گشت و شهرت فراوانی برای مؤلفش به ارمغان آورد، کتاب شرح اشعار شعراء الستة الجاھلیین است.

اعلم شنتمری در این کتاب، همانگونه که خود در مقدمه مختصّر اشاره می‌کند، به شرح اشعار امرؤ القیس، نابغة ذیبانی، علقة الفحل، زهیرین ابی سلمی، طرفة بن عبد و عنترة بن شداد می‌پردازد. شنتمری می‌گوید: «در نظر داشتم که دیوانی از اشعار عرب را فراهم آورم تا مرا در فهم و درک جملات منظوم و منتشر تازیان یاری بخشد. بنابراین اشعاری را برگزیدم که مورد اجماع تمام راویان و زیانزد عام و خاص بود (شرح اشعار شعراء الستة الجاھلیین، ص ۲). به طور کلی می‌توان ارزش منحصر به فرد این اشعار در ادبیات عرب، طولانی بودن قصاید آنها و توجه شاعر به بیان حوادث تاریخی و نقل ایام العرب را سبب گرینش این اشعار توسط شنتمری دانست.

کتاب شرح اشعار الشعراء الستة الجاھلیین که تقریباً حدود هزار سال پیش تدوین شده، ویژگیهای خاصی دارد که تازگی و طراوت آن را تا به امروز تداوم بخشیده است. زیرا نگارنده برای تدوین اثر خود به بیش از هزار شرح اشعار جاھلی مراجعه کرده و چون آنها را ناقص یافته، به تأليف شرح قصاید کهن پرداخته است

(شرح اشعار شعراء النسـة الجـاهـلـيـن، ص ۲-۳). شـنـتـمـرـىـ اـيـنـ كـتـابـ رـاـ بـهـ فـرـمـانـ مـعـتمـدـ بنـ عـبـادـ نـگـاشـتـ وـ بـهـ اوـ تـقـديـمـ دـاشـتـ (شرح دـيوـانـ عـلـقـمهـ، ص ۲۷).

هـوـشـمنـدـيـ مؤـلـفـ درـ بـرـرسـيـ وـ عـرـضـهـ مـطـالـبـ، بـيـ طـرـفـيـ عـالـمـانـهـ، فـرـوـتـنـيـ وـ خـرـدـمنـدـيـ اوـ سـبـبـ شـدـهـ كـهـ هـمـگـانـ بهـ سـهـولـتـ تـامـ وـ باـ عـلـاقـمنـدـيـ بـيـ شـائـبـهـاـيـ اـزـ پـرـداـختـنـ بـهـ شـرـحـ قـصـاـيدـ كـهـنـ سـرـبـازـ زـنـنـدـ وـ تـنـهـاـ شـرـحـ اـشـعـارـ شـنـتـمـرـىـ رـاـ مـورـدـ اـسـتـنـادـ قـرـارـ دـهـنـدـ (بهـ عنـوانـ مـثـالـ نـكـ: شـرـحـ مـعـلـقـاتـ، ص ۶۳، ۶۷، ۶۸، ۱۱۰، ۱۱۲ وـ صـفـحـاتـ مـتـعـدـدـ دـيـگـرـ؛ المـجـانـيـ الـحـدـيـثـةـ، ج ۱، ص ۶۱، ۶۵-۶۷ وـ صـفـحـاتـ دـيـگـرـ؛ مـصـادـرـ الشـعـرـ الـجـاهـلـيـ، ص ۳۹ وـ ۹۳ وـ صـفـحـاتـ دـيـگـرـ).

عبدـالـقـادـرـ بـغـدـادـيـ كـهـ خـودـ يـكـيـ اـزـ عـمـدـهـ تـرـيـنـ نـوـيـسـنـدـگـانـ تـارـيخـ اـدـبـ عـرـبـيـ استـ، عـنـايـتـ خـاصـيـ بـهـ اـيـنـ اـثـرـ دـاشـتـ وـ درـ تـدوـينـ خـزانـةـ الـادـبـ فـرـاـوانـ اـزـ آـنـ سـودـ جـسـتـ (نـكـ: ج ۱، ص ۱۸-۱۹، ج ۲، ص ۲۱-۲۲، ج ۳، ص ۳۷۵-۳۷۷، ج ۴، ص ۱۰، ج ۵-۳۰ وـ صـفـحـاتـ مـتـعـدـدـ دـيـگـرـ). زـيرـاـ شـنـتـمـرـىـ توـانـسـتـهـ بـوـدـ، مـجـمـوعـهـ اـشـعـارـ شـعـرـاـيـ جـاهـلـيـ رـاـ بـاـ دـقـتـ وـ درـ قـالـبـ دـلـنـشـيـنـىـ عـرـضـهـ كـنـدـ. اـعـلـمـ پـيـوـسـتـهـ مـىـ كـوـشـيـدـ تـاـ لـحنـ روـانـ وـ بـيـ پـيـراـيـهـ خـودـ رـاـ درـ شـرـحـ اـيـنـ اـشـعـارـ مـنـعـكـسـ سـازـدـ. بـهـ تـدـريـجـ اـيـنـ كـتـابـ سـرـمـاـيـهـ عـلـمـيـ وـ اـدـبـيـ دـانـشـمـنـدـانـ وـ تـوـشـهـاـيـ بـرـايـ سـرـوـدـنـ شـعـرـ درـ نـزـدـ آـنـانـ گـشتـ. چـنـانـچـهـ درـ شـرـحـ حـالـ اـبـنـ خـلـدـونـ گـفـتـهـاـنـدـ كـهـ وـيـ اـشـعـارـ كـتـابـ شـنـتـمـرـىـ وـ بـرـخـيـ اـزـ گـزـيـدـهـاـيـ اـغـانـيـ رـاـ بـهـ خـاطـرـ سـپـرـدـهـ بـوـدـ.

اعـلـمـ شـنـتـمـرـىـ روـايـتـ عـبـدـالـملـكـ اـصـمـعـىـ رـاـ صـحـيـحـ تـرـيـنـ وـ مـورـدـ اـعـتـمـادـتـرـيـنـ روـايـتهاـ مـىـ دـانـدـ. اـزـ اـيـنـ روـ درـ تـدوـينـ مـجـمـوعـهـ دـوـاوـيـنـ شـعـرـاـيـ شـشـ گـانـهـ جـاهـلـيـ، نـخـسـتـ بـهـ روـايـتـ اـصـمـعـىـ تمـثـيلـ مـىـ جـوـيـدـ، آـنـگـاهـ بـهـ ذـكـرـ قـصـاـيدـ مـىـ پـرـداـزـدـ كـهـ توـسـطـ دـيـگـرـ رـاـويـانـ نـقـلـ شـدـهـ وـ اـزـ سـلـسلـهـ سـنـدـ مـوـثـقـىـ بـرـخـورـدـارـ استـ، هـمـچـونـ روـايـتـ مـفـاصـلـ ڦـبـيـ، مـفـضـلـ بـنـ سـلـمـهـ وـ اـبـوـعـمـروـ شـيـبـانـيـ.

نهـايـتـ دـقـتـ وـ حـفـظـ اـمـانـتـ اـعـلـمـ شـنـتـمـرـىـ رـاـ وـاـمـىـ دـارـدـ كـهـ درـ موـارـدـ مشـكـوكـ جـانـبـ اـحـتـيـاطـ رـاـ فـرـوـ نـهـدـ. اوـ درـ مـجـمـوعـهـ شـعـرـيـ خـودـ هـمـهـ جـاـ بـهـ نـامـ اـصـمـعـىـ تصـرـيـحـ دـارـدـ وـ حتـىـ اـگـرـ يـكـ بـيـتـ يـاـ يـكـ كـلمـهـ بـهـ غـيـرـ اوـ مـنـتـسـبـ باـشـدـ، اـزـ دـيـدـ مـنـقـدانـهـ

اعلم مخفی نمی‌ماند.

اسلوب اعلم در این کتاب از سادگی و وضوح چشمگیری برخوردار است. نویسنده هیچ گامی در راه علوم بدیعی برنداشته و در تخيبل، تشیبه و رمزآوری تکلفی را برخورد هموار نساخته است. عبارات او شیرین، خالی از حشو، کوتاه و پرمعنی است از اطناب و گزافه‌گویی سخت می‌پرهیزد تا موجبات ملالت خواننده‌اش را فراهم نسازد. وی به گزینش الفاظی که بر مدلول دلالتی تام دارد، علاقه دارد و گاه دقت را تا حد وسوسان در تطبیق کلمه با مدلولش به کار می‌گیرد. توجه او به تدقیق و واقع‌گرایی در اسلوب موجب آن نگشته تاوی به کلی از تشیبهات و تصاویر ذهنی روی برتابد، بلکه تعدادی از آنها را در اثرش می‌توان یافت، همه هر کدام سرجای خود نشسته‌اند و کاملاً طبیعی، بیانگر، ساده، دور از غربات و پیچیدگی‌اند. در کلام او جملات معمولاً کوتاه برازنده و آشکاراند عباراتی که تطویل و اتساع یافته‌اند، هرگز موزونی خود را از دست نداده‌اند.

اعلم شنتمری با زبانی ساده و بی تکلف به توضیح و تفسیر واژگان نامأنوس و دشوار اشعار از نظر لغوی و نحوی می‌پردازد و مفردات و معانی آنها را واضح می‌سازد. آنگاه به تبیین مفهوم کلی اشعار دست می‌زند و از ارائه دیدگاههای خویش غفلت نمی‌ورزد. شنتمری برای اثبات آراء خود به امثال و شواهد شعری فراوان تمثیل جسته است. شیوه کار او در شرح اشعار تقریباً یکسان و هماهنگ است. در آغاز هر دیوان به ذکر شممهای از رویدادهای تاریخی، شرح حال مختص‌تری از شاعر، بیان اغراض شعری از مدح، رثا و هجای می‌پردازد. وی تاریخچه مختص‌تری از اختلافات و کشمکش‌های میان قبایل و مناسبت سروdon هر قصیده را بازگو می‌کند.

نسخه‌های خطی شرح اشعار الشعرا الستة الجاهليين

نسخه‌هایی از این کتاب در کتابخانه‌های گوناگون جهان پراکنده است. از جمله:

در کتابخانه پاریس دو نسخه از آن به شماره‌های ۱۴۲۴ و ۱۴۲۵ یافت می‌شود. نخست در ۵۷۱ هجری و نسخه دوم در سده یازدهم هجری استنساخ شده است. در کتابخانه غوطه نیز نسخه خطی دیگری به شماره ۵۴۷ نگهداری می‌شود. همچنین دو نسخه خطی آن به شماره‌های ۸۱ و ۵۴ در دارالکتب مصر موجود است. استنساخ نسخه اول آن در جمادی الثانی ۱۲۸۲، در ۱۶۴ صفحه و بازنویسی نسخه دوم در ۱۲۶۲ق، در ۱۶۰ صفحه به پایان رسیده است.

نسخه‌های چاپی شرح اشعار الشعراه الستة الجاهليين

نخستین بار دیسان، خاورشناس فرانسوی در ۱۸۳۶م قسمتی از شرح شنتمری را به همراه دیوان امرؤ القیس با نام نزهه ذوی الکیس و تحفة الادباء فی قصائد امرؤ القیس در پاریس منتشر ساخت. این چاپ از روی نسخه خطی کتابخانه پاریس فراهم آمده بود. همچنین ویلیام آوارد، خاورشناس آلمانی در ۱۸۷۰م با اعتماد به همین نسخه خطی، مجموعه کامل شرح شنتمری را در لندن به چاپ رساند و آن را العقد الشمین فی دیوان الشعراه الستة الجاهليين نام نهاد. این خاورشناس پس از تهذیب و تصحیح شرح شنتمری مقدمه عالمانه‌ای بر آن نگاشته است. از آن پس شرح شنتمری در مونیخ (۱۸۹۲م) به چاپ رسید. آنگاه در ۱۹۳۰م مصطفی سقا مستخرجاتی از آن را در ضمن کتاب مختار الشعر الجاهلي گنجاند. در ۱۹۴۵م این اثر به کوشش محمد عبدالمنعم خفاجه منتشر شد و سرانجام در ۱۹۸۲م انتشارات دارالفکر لبنان مجموعه کامل شرح شنتمری را به چاپ رساند.

به سبب اهمیت و اعتباری که این شرح دارد، مستشرقان و پژوهشگران عرب بعدها در صدد برآمدند تا این دواوین شش گانه را از هم تفکیک نمایند. آنان افزون بر اشعار برگزیده شنتمری، به جمع آوری دیگر اشعار شعرای شش گانه پرداختند و در نهایت دیوان جامع و مستقلی از برای هر شاعر جاهلی تدوین کردند. از آن

جمله‌اند:

- ۱- دیوان امروالقیس، چاپ ۱: پاریس، ۱۸۳۷ م، به کوشش دیسلان، چاپ ۲: قاهره، ۱۹۸۵ م، به کوشش محمد ابوالفضل ابراهیم.
- ۲- دیوان زهیر بن ابی سلمی، چاپ ۱: لیدن ۱۸۸۹ م به کوشش لندربرگ؛ چاپ ۲: دمشق، ۱۹۷۰ م، به کوشش فخرالدین قباوه.
- ۳- دیوان طرفة بن العبد، چاپ ۱: بیروت، ۱۸۸۶؛ چاپ ۲: برلین، ۱۸۹۵ م؛ چاپ ۳: پاریس ۱۹۹۷ م، به کوشش سلیگسون، همراه با ترجمه اشعار به زبان فرانسه و بیان مقدمه تاریخی مفصلی بر دیوان؛ چاپ ۴: دمشق، ۱۹۷۵ م، به کوشش لطفی صقال و دریه خطیب.
- ۴- دیوان علقة الفحل، چاپ ۱: قاهره، ۱۲۹۳ ق؛ چاپ ۲: الجزایر، ۱۹۲۵ م، به کوشش ابن ابی شنب؛ چاپ ۳: دمشق، ۱۹۶۹ م، به کوشش لطفی صقال و دریه خطیب.
- ۵- دیوان عنتره، به کوشش محمد سعید مولوی در مجله المکتب الاسلامی در دمشق.
- ۶- دیوان النابغة، به کوشش درنبورگ در مجله آسیایی فرانسه در ۱۸۶۸ م.

نتیجه:

امید است که تحقیق حاضر بتواند به خوانندگان خود اطلاعاتی هر چند اندک اما دقیق و روشن عرضه کند، که هم ارزش فraigیری داشته باشد و هم از برای تحقیقات گسترده‌تر راه گشا باشد.

در هر حال امیدوارم این گزیده بتواند انگیزه تفکر را در پژوهشگران برانگیزد و به ارزیابی و بررسی آثار کهن ادبی وادرد.

منابع و مأخذ:

- ١- ابن بسام، على، الذخیره فی محاسن اهل الجزیره، به کوشش احسان عباس، دارالثقافه، بیروت، ۱۳۹۹ ق.
- ٢- ابن بشکوال، كتاب الصلة، به کوشش عزت عطار حسینی، نثر الثقافة الاسلامية، قاهره، ۱۳۷۴ ق.
- ٣- ابن خطیب، لسان الدین، الاحاطه فی اخبار غرناطه، به کوشش محمد عبدالله عنان، مكتبة الخانجي، قاهره، ۱۹۷۴ م.
- ٤- ابن خلکان ، احمد، وفيات الاعيان، به کوشش احسان عباس، دارصادر، بیروت، ۱۹۶۸ م.
- ٥- ابن خیر اشبيلی، محمد، فهرسه، به کوشش فرانسیسکو کودرا، مطبعة قومش، سرقسطه، ۱۸۹۳ م.
- ٦- ابن هشام، محمد، عبدالله، تخلیص الشواهد و تلخیص الفوائد ، به کوشش عباس مصطفی صالحی، دارالكتاب العربي، بیروت، ۱۹۸۶ م؛ همو، مغنى الليبب، مكتبة العلمية الاسلامية، تهران، ۱۲۹۱ ق.
- ٧- ابوحیان غرناطی، محمد، تذكرة التحاة، به کوشش عفیف عبدالرحمان، بیروت، ۱۹۸۶ م.
- ٨- ابوالفداء ، المختصر فی اخبار البشر، دارالمعرفة، بیروت، ۱۹۷۱ م.
- ٩- اسد، ناصرالدین ، مصادره الشعر الجاهلي، دارالمعارف ، قاهره، ۱۹۵۶ م.
- ١٠- بستانی، فؤاد افرام، المجانی الحديثة ، مطبعة الكاثوليكية، بیروت، ۱۹۴۶ م.
- ١١- بغدادی، عبدالقادر، خزانة الادب، به کوشش عبدالسلام محمد هارون، مكتبة الخانجي، قاهره، ۱۹۸۶ م.
- ١٢- حاجی خلیفه، کشف الظنون عن اسامی الكتب و الفنون، استانبول، ۱۹۴۱ م.
- ١٣- ذہبی ، محمد، سیر اعلام النبلاء ، به کوشش شعیب ارنووط و محمد نعیم عرقسوی، مؤسسه الرسالة، بیروت، ۱۹۸۴ م.
- ١٤- سیوطی، جلال الدین، بغية الوعاة، به کوشش محمد ابوالفضل ابراهیم، مطبعة عیسى البانی، مصر، ۱۹۶۵ م.
- ١٥- شنتمری، یوسف، شرح اشعار الشعراء الستة الجاهليین، دارالفکر، بیروت ۱۹۸۲ م؛ همو، شرح دیوان عقلمة الفحل، دمشق، ۱۹۶۹ م.
- ١٦- شنقیطی ، احمد، شرح معلقات، دارالكتب، بیروت، بی تا.
- ١٧- صدقی، خلیل، نکت الهمیان فی نکت العمیان، مطبعة الجمالية، قاهره، ۱۹۱۱ م.

- ۱۸- عمام اصفهانی، خریدة القصر و جريدة العصر، به کوشش آذرتاش آذرنوش، الدارالتونسية، تونس، ۱۹۷۲ م.
- ۱۹- قسطی، علی، إنباه الرواة على أنباه النحاة، به کوشش محمد ابوالفضل ابراهیم، دارالكتب، قاهره، ۱۹۵۲ م.
- ۲۰- مقری، احمد، نفح الطیب، به کوشش احسان عباس، دارصادر، بیروت، ۱۹۶۸ م.
- ۲۱- یافعی ، عبدالله، مرآة الجنان و عبرة اليقطان، مؤسسة الاعلمی، بیروت، ۱۹۷۰ م.
- ۲۲- یاقوت حموی، معجم الادباء، به کوشش مرگیلوت، مطبعة الهندية، قاهره، ۱۹۲۸ م.